

Ο Κρητικός του Διονυσίου Σολωμού

Απαντήσεις στις ερωτήσεις του σχολικού βιβλίου

Ερώτηση Ενότητας 1ης

Ο Κρητικός είναι ποίημα λυρικό και αφηγηματικό. Στην ενότητα αυτή να επισημάνετε: α) τον τρόπο που αρχίζει η αφήγηση β) τα πρόσωπα, γ) τον τόπο που βρίσκονται, δ) τη σκηνοθετική εικονοπλασία.

α) Η αφήγηση αρχίζει στο μέσο των πραγμάτων. Μέσα στη φουρτουνιασμένη θάλασσα ο Κρητικός με την αγαπημένη του ψάχνει εναγωνίως μήπως δει πουθενά ξηρά μέσα από τις αστραπές που φωτίζουν το πέλαγος.

β) Τα πρόσωπα της ενότητας είναι οι 2 ναυαγοί: ο αφηγητής Κρητικός και η αγαπημένη του. Τρεις πολύ δυνατοί κεραυνοί έπεσαν δίπλα τους. Άλλες πληροφορίες δεν δίνονται.

γ-δ) Η δράση εξελίσσεται στη φουρτουνιασμένη θάλασσα με πυκνό σκοτάδι, ενώ βροντές αντηχούν. Ο ήρωας ψάχνει εναγωνίως μήπως δει πουθενά ξηρά μέσα από τις αστραπές. Μακριά διακρίνεται μια κορυφογραμμή.

1η ερώτηση Ενότητας 2ης

Η ενότητα αποτελείται από δυο μέρη. Στο πρώτο ο αφηγητής προσπαθεί να πείσει τους υποθετικούς ακροατές για την αλήθεια των λεγομένων του. Γιατί; Με ποιον τρόπο προσπαθεί; Τι επικαλείται;

Στο α' μέρος της ενότητας ο αφηγητής θα εξιστορήσει πράγματα απίθανα να συμβούν. Έτσι υποχρεώνεται να καταφύγει στον όρκο. Δίνει λοιπόν όρκο σε 3 ιερά σύμβολα για αυτόν, τα οποία καθόρισαν τη ζωή του: στα χτυπήματα που του κατάφεραν οι Τούρκοι, στους συντρόφους του που χάθηκαν πολεμώντας τους και στην αγαπημένη του που πνίγηκε εκείνη τη νύχτα.

2η ερώτηση Ενότητας 2ης

Στο δεύτερο μέρος που είναι σε παρένθεση, η λυρική αφήγηση ανάγεται σε επίπεδο μεταφυσικό. Γιατί; Με ποιους διαλέγεται ο αφηγητής- ήρωας; Τι τους ρωτά και τι του απαντούν; Η απάντησή τους τι είδους γνώρισμα της κόρης αναδεικνύει; Ποια στοιχεία φανερώνουν τα αισθήματά της προς τον ήρωα;

Η αφήγηση αυτή ανάγεται σε μεταφυσικό επίπεδο, αφού η νέα δεν ζει πια. Ο ήρωας μπορεί να την ξαναδεί μόνο σε τόπο και χρόνο εσχατολογικό και εξωπραγματικό. Αυτό άλλωστε ταιριάζει με τη μεγάλη του πίστη. Ο αφηγητής διαλέγεται με αναστημένους νεκρούς στον τόπο της Μέλλουσας κρίσης. Τους ρωτά αν συνάντησαν πουθενά την αγαπημένη του. Απαντούν πως την είδαν χαρούμενη στην πόρτα του Παράδεισου να ψάλλει αναστάσιμους ύμνους. Αγαπά τόσο πολύ τον ήρωα, ώστε αν και έχει φύγει πλέον από την επίγεια ζωή, προσδοκά να τον συναντήσει στην μέλλουσα ζωή και να μην χωρίσουν ποτέ πια. (« Όμως κοιτάζει εδώ κι εκεί και κάποιονε γυρεύει»).

Ερώτηση Ενότητας 3ης

Εδώ η αφήγηση επανέρχεται στην αρχική σκηνή. Να συζητήσετε : α) τη μεταστροφή των φυσικών συνθηκών και τις εκφράσεις που τις αποδίδουν, β) τον όρο «κρυφό μυστήριο». σε σχέση με ό,τι πρόκειται να ακολουθήσει, γ) το όραμα της Φεγγαροντυμένης σε σχέση με τις πιθανές ερμηνείες.

α) η μεταστροφή των καιρικών συνθηκών θεωρείται αναγκαία, γιατί χρειάζεται να ηρεμήσει η θάλασσα, ώστε να εμφανιστεί η Φεγγαροντυμένη («Ήσύχασε και έγινε όλο ησυχία και πάστρα» και « Σαν περιβόλι ευώδησε και εδέχθη όλα τ' άστρα»).

β) Αυτή η τεράστια αλλαγή δικαιολογείται από τον ήρωα με τον όρο «κρυφό μυστήριο». Κάποια τεράστια δύναμη, πιο ισχυρή από την άγρια

φύση, γαλήνεψε τα πάντα. Θα ακολουθήσουν εικόνες υπερκόσμιας ομορφιάς.

Γ) το όραμα της Φεγγαροντυμένης επιδέχεται πολλές ερμηνείες:

- παρουσία θεϊκής πρόνοιας
- η ψυχή της αγαπημένης του που σε λίγο θα φύγει από το σώμα της.
- Η ενσάρκωση της πλατωνικής ιδέας σχετικά με την καλοσύνη, την ομορφιά, την αρμονία.
- Γυναικεία μορφή που μπορεί να είναι μητέρα, Παναγία ή Θεά του έρωτα. Ο ποιητής είχε αίσθημα μητρικής στέρησης που απεικονίζεται στο θαυμασμό του για εξωπραγματικές γυναικείες μορφές.
- Η Ελλάδα –Ελευθερία. Η ίδια που ξαγρυπνά δίπλα στους «Ελεύθερους Πολιορκημένους».

Ερώτηση Ενότητας 4ης

Η ενότητα καλύπτεται με το όραμα της Φεγγαροντυμένης. Να παρακολουθήσετε: α) την περιγραφή και την κίνηση της οπτασίας, β) τις σκέψεις και τα συναισθήματα του ήρωα, γ) τη «φωνή» του ήρωα σε σχέση με τα περασμένα γεγονότα στην Κρήτη, δ) την επίκληση του ήρωα.

α) Η θεϊκή οπτασία με μαύρα μάτια και ξανθά μαλλιά πρώτα κοίταξε τα αστέρια που δεν κάλυψαν τη δική της λαμπρότητα. Κατόπιν κινήθηκε πάνω στην ακύμαντη θάλασσα και αγκάλιασε τον ήρωα με καλοσύνη, αγάπη και ταπεινότητα. Τότε η νύχτα έγινε μέρα. Όλη η φύση υποκλίνεται μπροστά της. Η Φεγγαροντυμένη κοίταξε προς τον ήρωα και ξεκίνησε η κρυφή επικοινωνία τους

β) Ο ήρωας αναρωτιόταν αν την είχε ξαναδεί ή ήταν πλάσμα της φαντασίας του. Τη συσχετίζει με κάποια ιερή ανάμνηση από τη παιδική του ηλικία. Καταλαβαίνει πως τέτοια θεϊκά όντα διαβάζουν τη σκέψη μας. Για κάποιο διάστημα δεν έβλεπε ο ένας τον άλλον, ενώ λίγο μετά την ξαναείδε. Με τα μάτια του της είπε όσα θα της έλεγε, αν έπαιρνε το θάρρος να της μιλήσει.

Γ) θα ήθελε να της εξομολογηθεί τα φοβερά που πέρασαν τα μέλη της οικογενείας του στην Κρήτη από τους Τούρκους μέχρι να πεθάνουν.

Δ) η σπαραχτική επίκληση του ήρωα ήταν να σώσει την αγαπημένη του, το μόνο άνθρωπο που του έχει απομείνει πια στη ζωή.

Ερώτηση Ενότητας 5ης

Το όραμα εξαφανίζεται. Να παρακολουθήσετε: α) τη μετάβαση στο παρόν της αφήγησης. Ποια είναι η κατάσταση του ήρωα «τώρα»; Β) Τις άλλες χρονικές μετατοπίσεις- αναδρομές. Ποιες πρόσθετες πληροφορίες δίνουν για το παρελθόν του αφηγητή; Γ) την επάνοδο στη σκηνή του ναυαγίου και τη μουσική πρόκληση της φύσης (γλυκύτατος ήχος). Με ποιον τρόπο προσπαθεί να προσδιορίσει την υφή του ήχου ο αφηγητής και πού καταλήγει; Δ) το δραματικό τέλος. Πώς συνδέεται με την αρχή του ποιήματος;

α) Όταν το όραμα της Φ. εξαφανίστηκε, ο ήρωας έχασε πια τη δύναμή του. Τα χέρια του έμοιαζαν με εκείνα του ζητιάνου που ζητά ψωμί απελπισμένος.

Β) Αφού πια η θλίψη του φτάνει στα όρια της και οι κερανοί χτυπούν, καταλαβαίνει πως θα χαθεί η αγαπημένη του και πολεμά σκληρά -για να τη σώσει- με τα κύματα, όπως όταν χτυπούσε τους Τούρκους (αναδρομές στο παρελθόν). Είχε συγκρουστεί το 1823 με τους Τούρκους σε μια τοποθεσία της Γόρτυνας, στη Λαβύρινθο, παλιό ρωμαϊκό λατομείο. Εκεί τότε κατέφυγαν χιλιάδες Χριστιανοί.

Γ) Μετά επανέρχεται στην αρχή του ναυαγίου όπου κολυμπάει έντονα μέχρι που άκουσε κάποιον μυστηριώδη ήχο. Προσπαθεί να εντοπίσει την προέλευσή του. Αποκλείει μια μια όλες τις πιθανές εκδοχές. Ξέρει τι δεν είναι αυτός ο ήχος (μουσικό όργανο- ποιμενικός αυλός του Ψηλορείτη, πουλί - αηδόνι κρητικό, ανθρώπινη φωνή μιας κοπέλας). Ήταν υπερφυσικός ήχος γιατί δεν είχε αντίλαλο. Λέει τι είναι αυτοί οι ήχοι, γλυκύτατοι και άρρητοι, πως μοιάζουν με ανοιξιάτικες ευωδιές. Ούτε ο έρωτας (ένστικτο της επιβολής) ούτε ο χάρος (ο θάνατος) του έμοιαζαν. Ο ήχος αυτός κυριεύσε όλη του την ύπαρξη, με συνέπεια να ατονήσει ο αγώνας του για τη σωτηρία της αγαπημένης του.

Δ) Όταν ο ήχος σταμάτησε τελείως, ο ήρωας ξαφνιασμένος επανήλθε στην πραγματικότητα και ανέκτησε τις φυσικές του δυνάμεις. Βγάζει τη νέα στην ακρογιαλιά. Εκεί διαπιστώνει πως έχει πεθάνει. Το έργο τελειώνει κυκλικά εκεί από όπου ξεκίνησε. (Κοίταζε για να βγει μαζί με την αγαπημένη του «κι ήτανε μακριά ακόμη»).

Απαντήσεις στις γενικές ερωτήσεις του σχολικού βιβλίου

1η ερώτηση

Να εντοπίσετε τους χρόνους, τα διάφορα χρονικά επίπεδα της αφήγησης, τις αναδρομές και τις προλήψεις.

- * Ο χρόνος του ναυαγίου, και η περιπέτεια (κεντρικό επεισόδιο)
- * Ο οραματισμός της έσχατης κρίσης (στ.5-18, β' ενότητα..)

* Οι αναδρομές με την ιστορία του ήρωα:

- στ.31-36, δ'ενότητα. (η σφαγή των δικών του)
- στ. 16-20, ε'ενότητα (αγώνες του κατά των Τούρκων)
- Στ. 35-42, ε'ενότητα. (όσα θυμάται από την Κρήτη και το όραμα της ελευθερίας).

* Η ζωή του ήρωα μετά το ναυάγιο και το θάνατο της νέας, στ. 5-14 ε'ενότητα. (πρόδρομη αφήγηση)

* Η αναφορά στο θάνατο της κόρης, στ.14 ε'ενότητα. (πρόδρομη αφήγηση).

- Η αφήγηση ξεκινά αναδρομικά από το παρόν. Η εξιστόρηση αρχίζει στο μέσο των πραγμάτων, διακόπτεται από τον όρκο του Κρητικού, ενώ ξεκινά η πρόδρομη αφήγηση του οράματος της αγαπημένης του σε χρόνο εσχατολογικό.
- Κατόπιν επανέρχεται στην αφήγηση η οποία διακόπτεται από μια αναδρομική αφήγηση σχετικά με το θάνατο των μελών της οικογένειάς του.
- Επανέρχεται και ολοκληρώνει την εξιστόρηση του ναυαγίου. Υπάρχει πάντως επιβράδυνση από τα συνεχή flash back.

Ο ιστορικός χρόνος του έργου είναι περίπου το 1824, όταν οι Τούρκοι κατέστρεψαν την Κρήτη και ανάγκασαν χιλιάδες Χριστιανούς να εκπατριστούν. Αλλά παλαιότερα οι πρόγονοι του Σολωμού κατέφυγαν στη Ζάκυνθο από την Κρήτη, όπου απέκτησαν πάλι όλους τους τίτλους τους. **Οι μελετητές υποστηρίζουν ότι τα γεγονότα αυτά προσφέρουν στο Σολωμό την ποιητική αφορμή, ενώ δεν δίνουν στο έργο πατριωτική ή πολιτική διάσταση.**

Ο αφηγηματικός χρόνος του έργου είναι μερικές ώρες, από το βράδυ μέχρι το ξημέρωμα της επόμενης μέρας. Πάντως η αίσθηση του χρόνου αλλοιώνεται από φαινόμενα εξωφυσικά, όπως το μεσημεριανό φως και ο μυστηριώδης ήχος.

2η ερώτηση

Να εντοπίσετε στο ποίημα ήχους, φωτισμούς- χρώματα και ανθρώπινες ομιλίες

Το ποίημα διακρίνεται για τη ζωντάνια του και είναι γεμάτο ήχους, φωνές και χρώματα, ώστε ο αναγνώστης νομίζει ότι βλέπει μπροστά του τα γεγονότα.

Ήχοι = βροντές, αντίλαλοι, σάλπιγγα, τραγούδια και η φωνή της κόρης. Ακόμη ο αναβρασμός των κυμάτων, οι χτύποι της καρδιάς του ήρωα, η φωνή του αηδονιού και του μουσικού οργάνου.

Φωτισμοί, χρώματα = τα αστροπελέκια, οι αχνοί, ο καπνός, ο φλεγόμενος κόσμος, τα χρυσά μαλλιά και τα μαύρα μάτια της Φ. Η ακτινοβολία των άστρων, το άπλετο φως που έκανε τη μέρα νύχτα, το φως της Πούλιας, της Αυγής και του Ήλιου.

Ανθρώπινες φωνές και ομιλίες = των αναστημένων νεκρών με τον Κρητικό, της κόρης που τραγουδά τον έρωτά της, του ήρωα που παρακαλεί τη Φ. να σώσει τη νέα, η επίκλησή του στην πατρίδα.

3η ερώτηση

Να παρακολουθήσετε τη δράση της φύσης σε σχέση με τον αγώνα του ήρωα

Η δράση της φύσης σε σχέση με τον αγώνα του ήρωα :

Έχουν πολύ στενό δεσμό μεταξύ τους. Όταν η φύση ηρεμεί, ο Κ. κολυμπά πολύ δυνατά. Όταν επικρατούν φουρτούνα και γενικά αναταραχή, εκείνος δεν μπορεί να συνεχίσει την προσπάθειά του. Τα συναισθήματά του συσχετίζονται με τις φυσικές μεταπτώσεις. Αφού ακούγεται ο γλυκύτερος ήχος, ο Κ. νομίζει πως χωρίστηκε το σώμα από την ψυχή του και παραδίνεται σε αυτή τη γοητεία του ήχου και της φύσης. Νιώθει αδύναμος για οτιδήποτε.

4η ερώτηση

Να εντοπίσετε βασικά σχήματα λόγου στο ποίημα και να συζητήσετε το ρόλο και τη λειτουργία τους.

Τα σχήματα λόγου στο έργο δεν έχουν διακοσμητικό ρόλο, αλλά γίνονται απαραίτητο στοιχείο για να προχωρήσει η δράση και να εκφραστούν τα συναισθήματά του ήρωα.

Υπάρχουν πάρα πολλές εικόνες:

Οπτικές = Ο Κ. να κολυμπά στη φουρτουνιασμένη θάλασσα, να μιλά με τους αναστημένους νεκρούς, η αγαπημένη να τραγουδά στον Παράδεισο,

η εμφάνιση της Φ., ο ήρωας να μάχεται τους Τούρκους, να αποθέτει τη νεκρή αγαπημένη του στο ακρογιάλι

Ακουστικές = ο ήχος της σάλπιγγας, οι βροντές, ο γλυκύτετος ήχος και όσα αυτός θυμίζει, οι χτύποι της καρδιάς των 2 ναυαγών. Το χαρμόσυνο άσμα της κόρης στον Παράδεισο.

Οσφρητικές = η ευωδιά που αναδίδει η θάλασσα, όταν εμφανίστηκε η Φ, τα κύματα και οι ήχοι που πλημμύρισαν τον αέρα με ευωδιές του Μάη.

Με τις προσωποποιήσεις τα φυσικά φαινόμενα αποκτούν ανθρώπινη υπόσταση:

« Οι ακρογιαλιές και τα βουνά μ' όσες φωνές κι αν είχαν», «Ο ουρανός ολόκληρος αγρίκαε σαστισμένος,. «Εκοίταξε τ'άστέρια κι εκείνα αναγαλλιάσαν», «Και του γελούσαν τα βουνά, τα πέλαγα κι οι κάμποι».

Μεταφορές : με αυτές δημιουργείται στον αναγνώστη πιο δυνατή εντύπωση («ο ουρανός αγρίκαε σαστισμένος», «μην είδατα την ομορφιά που την κοιλάδα αγιάζει;»).

Οι παρομοιώσεις δείχνουν το λυρικό στοιχείο και εμφανίζονται μαζί με μεταφορές: «Κι η θάλασσα που σκίρτησε σαν το χοχλό που βράζει», «Σαν περιβόλι ευώδησε κι εδέχτηκε όλα τ'άστρα», «καταπώς στέκει στο Βοριά η πετροκαλαμίθρα», «Βρύση έγινε το μάτι του κι ομπρός του δεν εθώρα».

Με αυτές προσδιορίζει και τη γλυκύτητα του ήχου σε 5η ενότητα.

Ασύνδετο: « Λαλούμενο, πουλί, φωνή».

Πολυσύνδετο: « Ο ουρανός κι η θάλασσα, κι η ακρογιαλιά , κι η κόρη»
Με το Πολυσύνδετο και το ασύνδετο ο στίχος πετυχαίνει πιο γρήγορο ρυθμό.

Χιαστό: «Του δένδρου και του λουλουδιού πού ανοίγει και λυγάει».

Με αυτόν τον τρόπο ο στίχος γίνεται περισσότερο εντυπωσιακός.

Αντιθέσεις : δημιουργείται ισχυρότερη ένταση

« εχαμογέλασε γλυκά στον πόνο της ψυχής της μου, / κι εδάκρυσαν τα μάτια της , κι εμοιάζαν της καλής μου».

« Και τέλος φθάνω στο γιαλό την αρραβωνιασμένη, / την απιθώνω με χαρά , κι ήτανε πεθαμένη».

5η ερώτηση

Να σημειώσετε στίχους και θέματα που βρίσκονται και σε άλλα ποιήματα του Σολωμού.

Υπάρχουν θέματα και στίχοι που συναντάμε και σε άλλα του έργα του.

* Από τον Πόρφυρα:

«Με δυο φιλιά της μάνας μου, με φούχτα γη της γης μου»

* Από τον Ύμνον εις την Ελευθερίαν(στ. 95):

«Λάμπιν έχει όλη φλογώδη
χειλος, μέτωπο, οφθαλμός
φως το χέρι, φως το πόδι
κι όλα γύρω σου είναι φως».

* Από τους Ελεύθερους Πολιορκημένους (Σχεδ. Β'):

«Η μαύρη πέτρα ολόχρυση και το ξερό χορτάρι»

«Σάλπιγγα, κοψ' του τραγουδιού τα μάγια με βία»

«έρμο τουφέκι σκοτεινό, τι σ' έχω εγώ στο χέρι
Οπού σύ μού γινες βαρύ κι ο Αγαρηνός το ξέρει»

(Σχεδ. Γ, Πειρασμός, στ. 20):

«Μονάχο ανακατώθηκε το στρογγυλό φεγγάρι,
Κι όμορφη βγαίνει κορασιά ντυμένη με το φως του»

* Από τη γυναίκα της Ζάκυθος

«μπομπό Ισούφ»

6η ερώτηση

Να επισημάνετε στο ποίημα τις κύριες γραμματολογικές επιρροές του ποιητή

Παρατηρούμε επίδραση από την πλατωνική θεωρία του για τις ιδέες, αφού η Φεγγαροντυμένη εκπροσωπεί την ομορφιά, την καλωσύνη, τη δικαιοσύνη και γενικά το αγαθό κατά Πλάτωνα.

Οι επιρροές της κρητικής ποίησης φαίνονται από τον ζευγαρωτό 15σύλλαβο στίχο αλλά και στο λεξιλόγιο. Τέλος ο ιδεαλισμός του γερμανικού στοχασμού παρουσιάζεται.

7η ερώτηση

Αν η θρησκεία, η πατρίδα, η φύση και η γυναίκα (στην ιδανική μορφή τους) είναι τα κύρια θέματα της Επτανησιακής σχολής να βρείτε στον

Κρητικό στοιχεία που επιβεβαιώνουν ότι αποτελεί χαρακτηριστικό ποίημα της Επτανησιακής Σχολής.

- Η πατρίδα παρουσιάζεται σαν βασική μέριμνα του ήρωα και θυσιάζεται για αυτήν.
- Η φύση επηρεάζει τις σκέψεις του και τα συναισθήματά του. Ο ήρωας παλεύει με αυτήν για να σώσει την αγαπημένη του, αλλά και αποδυναμώνεται από την ομορφιά της.
- Η θρησκεία γενικά και η θεώρηση για την τελική κρίση επιδρούν στον ήρωα ο οποίος πιστεύει πως σε μια μετά το θάνατο ζωή θα ξαναδεί την αγαπημένη του.
- η γυναίκα : τόσο η Φ. όσο και η αρραβωνιαστικιά του προσδίδουν στο έργο έναν ρομαντισμό αρκετά ιδεαλιστικό. Στη Φ. έχουμε τη γυναίκα στην ιδανική μορφή της.

Ο Κρητικός είναι λυρικό έργο γιατί χαρακτηρίζεται από μουσικότητα λόγω του μέτρου, της ομοιοκαταληξίας και της επανάληψης. Ακόμη αποδίδει συγκίνηση και έντονο συναίσθημα. Ακόμη και στην αφήγηση το α' ενικό πρόσωπο δείχνει πάθος, πόνο, αγωνία.

Σύγκριση με αδιάδακτο λογοτεχνικό κείμενο

Αφού διαβάσετε το απόσπασμα «Ἡ ἀναδυομένη» από το ποίημα «Λάμπρος» του Διονυσίου Σολωμού να εντοπίσετε ομοιότητες στον τρόπο εμφάνισης και της περιγραφής των δυο γυναικείων οπτασιών. (από «Κρητικό» ενότητα 3η όλη και 4η, στίχοι 1-18).

Ἡ ἀναδυομένη
*Στήν κορυφή τῆς θάλασσας πατώντας
 στέκει, καί δ' ἔσυχύζει τ' ἄνερά της,
 ποῦ στ' ἄβ' ἀθη τοῦς μέσα ὀλόστρωτα ὄντας
 δὲν ἔδειχναν τὸ θεῖον ἀνάστημά της.
 Δίχως αὔρα ν' ἄπνέει, φεγγοβολώντας
 ἢ ἀναλαμπή τοῦ φεγγαριοῦ κοντά της
 συχνότερεμε, σ' ἄν' ἔπιθυμήσει
 τ' ἄποδάρια τ' ἄθεῖα ν' ἄτῆς φιλήσει.*

Βιβλιογραφία

Αυγέρης Μ., *Η Μυστικοπάθεια του Σολωμού*, Ελληνική Κρητική σκέψη (Εκλογή), εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1976.

Μαρωνίτης Δ.Ν. , *Οι εποχές του Κρητικού*, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1986.

Νεοελληνική λογοτεχνία, Βιβλίο του Καθηγητή, Αθήνα 1999.

Πατρινός Δημήτριος: «Πανφιλοσοφία- Εισαγωγή στη Φιλοσοφία , της Ιστορίας, της Τέχνης και του Πολιτισμού». Εκδόσεις ΕΛΛΗΝ - Γ. Παρίκος και Σια, Αθήνα 2004.

Πολυλάς Ι., *Προλεγόμενα, Δ.Σολωμός, Άπαντα*, επιμ. Λ. Πολίτη, τόμος 1.

Vitti Μ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1978.